

Маслов Анатолій Олександрович

д.е.н., доцент кафедри економічної теорії, макро- і мікроекономіки
Київського національного університету імені Тараса Шевченка

КАРЛ МАРКС ЯК ІСТОРИК ЕКОНОМІЧНОЇ ДУМКИ

Відзначаючи 200-річчя з дня народження Карла Маркса, ми згадуємо його не лише як справді великого економіста, а й як філософа і соціолога. Недаремно перша частина книги Й. Шумпетера «Капіталізм, соціалізм і демократія» [8] називається «Марксистська доктрина» [8, с. 17-85], де постать Маркса розглядається як пророк, соціолог, економіст і учитель. Сьогодні ні в кого не викликає сумнівів, що К. Маркс був людиною видатних розумових здібностей і надзвичайно широкої ерудиції. Будучи такою людиною, він у будь-якому випадку повинен був залишити слід у культурі народів Європи.

Говорячи про Маркса, не можна не згадати тих рядків, які присвятив йому Марк Блауг: *«Як економіст Маркс продовжує жити і залишається у наш час найактуальнішим за будь-кого з авторів, яких ми досі розглядали. Маркса недооцінювали, переглядали, спростовували і ховали тисячу разів, але він відмовляється від того, щоб його здали в архів інтелектуальної історії. Добре це чи погано, але його ідеї стали складовою частиною громадської думки, в рамках якої ми всі мислимо»* [1, с. 214].

Але дослідники і ті, хто вивчає науковий спадок Маркса, чомусь не звертають увагу на останні слова преамбули до сьомого розділу книги М.Блауга («Марксова економічна наука»), а саме: *«Хоч би що ми думали про остаточне обґрунтування марксизму, але тільки люди бідні на розум неспроможні захоплюватися героїчною спробою Маркса дати загальний систематизований опис «законів руху» капіталізму»* [1, с. 214].

Головною сферою своєї наукової діяльності К.Маркс обрав економічну науку, а ставку зробив на «теорію експлуатації». Загальновідомо, що в часи Маркса система університетської економічної освіти лише починала формуватися, і як всі тогочасні економісти-учені, Карл Маркс

також був самоучкою у цій галузі. Особливий науковий інтерес Маркса становило дослідження походження прибутку на капітал, що й зумовило предметне поле його самоосвіти. Рештою економічних проблем він цікавився побіжно.

Стосовно економічної теорії Маркса написано величезну кількість наукових праць як з боку послідовників, так і з боку опонентів. Однак, окрім власної теорії, ***К.Маркс залишив для людства ще й власну історію економічної думки.*** Так, назва рукопису – «Теорії додаткової вартості», який було написано в період від січня 1862 до липня 1863 р., відображає погляд Маркса на політичну економію. Цей твір є складовою частиною великого рукопису 1861-1863 років, яку Маркс назвав «До критики політичної економії» і написаної як безпосереднє продовження першого випуску «До критики політичної економії», який вийшов друком у 1859 р. під назвою «Теорії додаткової вартості».

Рукопис 1861-1863 років містить 23 зошити (з наскрізною нумерацією сторінок від 1 до 1472) загальним обсягом близько 200 друкованих аркушів і є першою більш чи менш систематичною – хоча ще лише чорновим і незакінченим – варіантом усіх чотирьох томів «Капіталу». «Теорії додаткової вартості» утворюють найбільшу за обсягом (близько 110 друкованих аркушів) і найбільш розроблену частину цього рукопису, а також є першим і єдиним ескізом четвертого тому «Капіталу». Цей том, на відміну від трьох теоретичних томів, Маркс називав історичною, історико-критичною чи історико-літературною частиною своєї праці. Маркс почав писати «Теорії додаткової вартості» в межах того початкового плану своєї «Критики політичної економії», який намічався ним у 1858-1862 роках.

«Теорії додаткової вартості» були з самого початку задумані Марксом як історичний екскурс до того розділу його теоретичного дослідження про «капітал взагалі», який було присвячено проблемі процесу виробництва капіталу. Цей історичний екскурс повинен був завершити розділ про процес виробництва капіталу, подібно до того, як в першому випуску «До критики політичної економії» глава про товар завершувалась історичним екскурсом «До історії аналізу

товару» [5, с. 38-48], а глава про гроші – історичним екскурсом «Теорії засобів обігу і грошей» [5, с. 139-167].

Щоб зрозуміти всю своєрідність змісту і структури «Теорій додаткової вартості», необхідно мати на увазі наступне. На момент початку роботи Маркса над «Теоріями» із трьох теоретичних частин «Капіталу» у письмовому вигляді була більш менш розроблена, та й то далеко не повністю, лише перша частина – «Процес виробництва капіталу» (ця проблема досліджується в перших п'яти зошитах рукопису 1861-1863 років), а друга і третя частини – точніше, окремі їх розділи – існували лише у вигляді попередніх фрагментарних ескізів у чорновому рукопису 1857-1858 років, яку в 1939 році було видано Інститутом марксизму–ленінізму мовою оригіналу під редакційним заголовком «Grundrisse der Kritik der politischen Ökonomie (Rohentwurf)» («Основні риси критики політичної економії (Чорновий ескіз)»).

Таким чином, *Маркс, розробляючи історичну частину своєї праці, не міг просто посилатися на ті чи інші сторінки теоретичної частини, а повинен був тут же давати і позитивну розробку тих теоретичних питань, які виникали у зв'язку з критичним розбором всієї попередньої політичної економії.*

В ході роботи над «Теоріями додаткової вартості» все більше розширювалося коло досліджуваних Марксом проблем. Все це у підсумку і привело його до думки про необхідність виділити весь історико-критичний матеріал у вигляді особливої, четвертої книги «Капіталу». Про намір Маркса критично простежити історію політичної економії, починаючи з середини XVII ст. свідчать ґрунтовний історико-критичний нарис про Петті, який містився в написаному у травні 1863 года XXII зошиті рукопису 1861-1863 років і мав характерний заголовок «Із галузі історії: Петті» [7, с. 356-366]. В нарисі про Петті розглядаються його погляди на вартість, зарплату, земельну ренту, ціну землі, процент и т. д.

Перша згадка про четверту, «історико-літературну», книгу «Капіталу» можна знайти в листі Маркса до Енгельса від 31 липня 1865 року: «Залишилось написати ще три глави, щоб закінчити теоретичну частину (перші 3 книги). Потім ще

потрібно написати 4-ту книгу, історико-літературну; це для мене відносно найлегша частина, оскільки всі питання вирішені в перших трьох книгах, а ця остання є тому більше повторенням в історичній формі. Але я не можу наважитися аби що відіслати, поки все в цілому не буде лежати переді мною» [6, с. 111].

Впродовж всієї історичної частини рукопису 1861-1863 років має місце тісне поєднання і переплетення історико-критичного дослідження і теоретичного розроблення цілого ряду кардинальних проблем економічної науки. Історико-критичне дослідження розкриває перед нами картину виникнення, розвитку і занепаду класичної політичної економії від середини XVII до середини XIX ст. Маркс говорив про себе: «Я здійснюю суд історії і надаю кожному відповідно до його заслуг» [3, с. 70].

Хоча К.Маркс і завершив роботу над четвертим томом «Капіталу» («Теорії додаткової вартості»), у 1863 р., вперше було видано німецькою мовою на початку XX ст. К. Каутським. Книга містить історико-критичний нарис економічних теорій, починаючи з учень меркантилістів і фізіократів, і закінчуючи поглядами представників «вульгарної» політекономії відносно створення додаткової вартості і різних форм її прояву. К. Маркс показує, як зароджувалась класична політекономія, як вона розвивалась і досягла, як вважав Маркс, своєї вершини – економічної теорії Д. Рікардо, а потім розглядає розпад рікардіанства і вульгаризацію економічних теорій.

Поряд з критикою попередніх економічних теорій Маркс розвиває власні погляди, в основному ті, що стосуються категорій продуктивної і непродуктивної труда для процесу як виробництва як взагалі, так і капіталістичного, зокрема, у тому числі циклів в капіталістичній економіці, економічних криз і матеріальної основи їх періодичності.

Необхідно зазначити, що Маркса, як дослідника економічної думки характеризують три суттєві особливості. *По-перше*, у кожного із учених минулого Маркс виділяв проблему походження прибутку, а решту розглядав поверхово, або взагалі залишав без уваги. *По-друге*, кожен учений оцінювався у відповідності до того, наскільки його ідеї були близькі до способу міркувань самого Маркса. Все те, що не відповідало,

вважалось за «помилки» і «плутанину». *По-третє*, будь-яку теорію, яка намагалася дивитися на речі не через призму експлуатації праці, Маркс оголошував «вульгарною» і «апологетичною», а її автора – «вульгарним ученим».

Таким чином, з позицій історії економічної думки, у розвитку економічної науки К.Маркс виокремлював два періоди: перший – *період класиків*, і другий – *період вульгарної науки*. Так, період класиків у Маркса починався з В.Петті, тому що у нього Маркс знаходив «елементи трудової теорії вартості» і закінчувався Д.Рікардо. Потім йшов «розпад рікардіанства» і починався суцільний період «вульгарної політичної економії». Саме цим і пояснюється те, що загальноприйнятий перелік імен класиків, який починається з фізіократів і Тюрго, а закінчується Дж.Ст.Міллем, не співпадає з установленим К.Марксом.

Велике місце в історико-критичному дослідженні Маркса займає період занепаду рікардіанської школи, початок якому було покладено в 1820-х роках. Як зазначав Маркс, період 1820-1830 рр. є взагалі «великою метафізичною епохою» в історії англійської політичної економії, коли зав'язалася «чудова суперечка» між мальтузіанцями і рікардіанцями. Тоді теорії Рікардо була протиставлена теорія Мальтуса, яка загострила увагу на тому, що Рікардо не вдалося пояснити природу додаткової вартості і вирівнювання норми прибутку в різних галузях виробництва за допомогою визначення вартості робочим часом.

Після критики мальтузіанської теорії вартості і прибутку, Маркс досліджував основні етапи розпаду школи Рікардо. На прикладі Торренса, Д.Мілля, Мак-Куллоха, Дж.Ст.Мілля й інших рікардіанців, Маркс показав, що вони намагалися подолати суперечності свого вчення «схоластичним шляхом», за допомогою «словесних хитрувань», «грубого емпіризму», «хитромудрого» підведення конкретного (прибутку і т. д.) під абстрактне (вартість). Цей спосіб догматичного захисту теорії трудової вартості «за допомогою фраз» і т. д., що лише в зародку виступала в Д.Мілля і досягла повного розвитку в Мак-Куллоха, «набагато більше зруйнувала всю основу теорії Рікардо, чим усі нападки супротивників». Таким чином, як

вважав Маркс, всередині рикардіанської школи було створено передумови вульгаризації політекономії.

Чи потрібно сьогодні звертатися до спадку Карла Маркса, в епоху постіндустріалізму та інформаційно-комунікаційних технологій? М. Блауг стверджує: «Читання Маркса *все ще є* корисним заняттям. Так, він важкий для сприйняття, дуже важкий, але вивчати його варто, оскільки він розвивав свої ідеї виключно заради них самих; в такі моменти він насолоджувався, подібно до Рікардо чи Вальраса, абстрактною могутністю економічного мислення» [2, с. 203]. Свідченням цього є початок реабілітації Маркса на Заході сьогодні, а книга Террі Іглтона «Чому Маркс був правий» є лише першою ластівкою [4].

1. Блауг, Марк. Економічна теорія в ретроспективі / Пер. з англ. І. Дзюб. – К. : Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2001. – 670 с.

2. Блауг М. 100 великих економістів до Кейнса / Пер. с англ. под ред. А.А. Фофонова. – СПб. : Экономическая школа, 2005. – 352 с.

3. Воспоминания о Марксе и Энгельсе. – М., 1956.

4. Иглтон Т. Почему Маркс был прав / Терри Иглтон / Пер. с англ. П. Норвилло. – М. : Карьера Пресс, 2013. – 304 с.

5. Маркс К. К критике политической экономии // Маркс К. и Энгельс Ф. Сочинения. Издание второе. Т. 13. – М. : Гос. издат. полит. л-ры, 1959. – V–XXVI; 771 с.

6. Маркс К. Письмо Маркса Энгельсу в Манчестер. 31 июля 1865 года // Маркс К. и Энгельс Ф. Сочинения. Издание второе. Т. 31. – М. : Гос. издат. полит. Л-ры, 1963. – V–XXVI; 690 с.

7. Маркс К. Теории прибавочной стоимости (IV том «Капитала»). Часть первая (главы I–VII) // Маркс К. и Энгельс Ф. Сочинения. Издание второе. Т. 26. Часть 1 – М. : Гос. издат. полит. л-ры, 1962. – V–XXVI; 476 с.

8. Шумпетер, Йозеф А. Капіталізм, соціалізм і демократія / Пер. з англ. В. Ружицького та П. Тарашука. – К. : Основи, 1995. – 528 с.